

CULTURE AND ART

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.8.1.6>

SYMBOLIZM W POCZTÓWKACH OKOLICZNOŚCIOWYCH Z KOŃCA XIX POCZĄTKU XX WIEKU

Kateryna Davydova

*aspirant Katedry Projektowania i Technologii
Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Kultury i Sztuki
(Kijów, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0003-2344-2453

Adnotacja. Na przykładzie prywatnej kolekcji wybitnego ukraińskiego filokartysty Petra Vasyliovycha Yakovenka przeprowadzono badanie okolicznościowych pocztówek noworocznych z końca XIX – początku XX wieku, których cechą wyglądu jest korzystanie przez artystę-grafika w swoim oryginalnym rozwiązaniu artystycznym numerycznej kompozycji, stworzonej za pomocą różnych elementów-symboli, które w ciągu historycznego, społecznego i kulturowego rozwoju ludzkości przybrały ogólnoswiatowe symboliczne znaczenia. Ujawniono treść i znaczenie symboliki, która była najbardziej rozpowszechniona w kompozycjach artystycznych umieszczonych na ilustracyjnej stronie pocztówki noworocznej w kontekście ogólnoeuropejskim. Przeprowadzono analizę porównawczą projektu strony adresowej noworocznych pocztówek okolicznościowych wydrukowanych w okresie wprowadzenia nowych wymagań dotyczących umieszczenia danych pocztowych i innych elementów strony adresowej pocztówki, określonych w cyrkularze pocztowym z 1904 roku. Podano również krótkie informacje na temat historii powstania i pracy wydawnictwa The Rotograph Co., którego skrót został umieszczony na stronie adresowej jednej z badanych pocztówek.

Słowa kluczowe: pocztówka okolicznościowa, list otwarty, wydawnictwo, koniec XIX – początek XX wieku, Nowy Rok, symbole, strona adresowa, strona odwrotna.

SYMBOLISM IN THE GREETING CARDS OF THE END OF THE XIX AND THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Kateryna Davydova

*Postgraduate Student at the Department of Design and Technology
Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0003-2344-2453

e-mail: katja.dv03gmail.com

Abstract. On the example of the private collection of the prominent Ukrainian philocartist Petro Vasyliovych Yakovenko, a review of postal greeting New Year cards of the end of the XIX – beginning of the XX century was carried out. A feature of the design of greeting cards is the use of the artist-designer in the basis of his design solution of a numerical composition created with the help of various elements-symbols, which during the historical, social and cultural development of mankind has acquired universal symbolic meanings. The content and meaning of the symbols that have become the most widespread in the artistic compositions printed on the illustrative side of the postcard New Year's greeting card in the European context are revealed. A comparative analysis of the design of the address side of New Year's greeting cards provided during the period of introduction of new requirements for increasing the postal details and other elements of the address side of the cards, defined by the postal circular from 1904. Brief information was also introduced about the history of the founding and operation of The Rotograph Co., the abbreviation of which was entered on the address of one of the leaflets under study.

Key words: greeting card, open letter, publishing house, end of XIX – beginning of XX century, New Year, symbols, address side, reverse side.

СИМВОЛІЗМ У ВІТАЛЬНИХ ЛИСТІВКАХ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Катерина Давидова

*аспірант кафедри дизайну і технологій
Київського національного університету культури і мистецтв (Київ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0003-2344-2453

e-mail: katja.dv03gmail.com

Анотація. На прикладі приватної колекції видатного українського філокартиста Петра Васильовича Яковенка проведено огляд поштових вітальних новорічних листівок кінця XIX – початку XX століття,

особливістю оформлення яких є використання художником-оформлювачем в основі свого дизайнерського рішення числової композиції, створеної за допомогою різних елементів-символів, що впродовж історичного, соціального та культурного розвитку людства набули загальносвітових символічних значень. Розкрито зміст і значення символіки, що набула найбільшого поширення у художніх композиціях, нанесених на ілюстративну сторону поштової новорічної вітальної листівки в загальноєвропейському контексті. Здійснено порівняльний аналіз оформлення адресної сторони новорічних вітальних листівок, надрукованих у період введення нових вимог щодо розміщення поштових реквізитів та інших елементів адресної сторони листівки, визначених поштовим циркуляром від 1904 року. Також наведено короткі відомості щодо історії заснування та роботи видавництва “The Rotograph Co.”, аббревіатура якого була нанесена на адресний бік однієї з листівок, що досліджувались.

Ключові слова: вітальна листівка, відкритий лист, видавництво, кінець XIX – початок XX століття, новий рік, символи, адреса сторони, зворотній бік.

Вступ. Від моменту виникнення та впродовж усього свого існування вітальні поштові листівки віддзеркалюють суспільні настрої, інтереси та події відповідної історичної епохи або конкретного часового проміжку. Також разом з історичним та культурним розвитком суспільства змінюється дизайн поштової листівки, виникають різні підходи до оформлення вітальної листівки, пов’язані з особливостями інтерпретації як окремих фрагментів художньої композиції, так і загальної сюжетної лінії. Здебільшого дизайнерські рішення в оформленні сюжетних ліній поштових вітальних листівок тісно пов’язані з геральдиком, етнографією, текстологією, нумізматикую та переплітаються з подією культурою відповідного періоду видавництва тієї чи іншої листівки (Паур, 2016: 49).

Усі символи на святкових листівках можна розділити на такі дві великі групи, як символи власне свята і символи – святкові побажання. За символами першої групи ми безпомилково можемо визначити, до якого свята (Нового року, Різдва або Великодня) належить вітальна листівка. За допомогою символів другої групи – конюшини, півників, кроликів, підков, серця і грибів – на листівках зашифровані святкові побажання. Існує припущення, що поштовом для виникнення символізму в листівках стали сновидіння, а значення цих символів тлумачилося в так званих сонниках, які набули популярності наприкінці XIX – початку XX століття.

Основна частина. Серед останніх досліджень поштових листівок можна звернути увагу на роботи таких науковців, як А.Є. Радіонова, М.В. Самбур, Т.Г. Гребеннікова, які займались проблематикою класифікації поштових листівок. У роботах розглянуто історико-художній процес розвитку листівки, проаналізовано сюжети та символіку, запропоновано класифікацію художніх листівок. А.Є. Радіонова розглянула ілюстративну та зворотну сторони поштових листівок. М.В. Самбур розробила своєрідну методику атрибуції, науковий опис листівок. Вперше проаналізовано основні напрями використання текстів листівок у роботі А.Н. Ларіної. Науковець розробила методичні рекомендації документальних листівок та здійснила їх комплексне вивчення. Окрім історії виникнення, різноманіття дореволюційної листівки, А.Є. Лихобабенко займалась дослідженням поліграфічного оформлення. У роботі І.В. Паур проаналізовано поштове маркування документальних листівок, які були видані у 1901–1917 роках, вивчення поштових штемпелів на зворотній стороні листівки. Наявність цих публікацій свідчить про те, що поштова листівка є цікавим матеріалом для вивчення за різноманітними напрямками.

Метою статті є огляд поштових вітальних новорічних листівок кінця XIX – початку XX століття, особливістю оформлення яких є використання художником-оформлювачем в основі свого дизайнерського рішення числової композиції, створеної за допомогою різних елементів-символів, що впродовж історичного, соціального та культурного розвитку людства набули загальносвітових символічних значень.

Результати. Вивчаючи дизайн вітальної поштової листівки кінця XIX – початку XX століття, вважаємо доречним звернути увагу саме на ті листівки, де автором-оформлювачем для створення основи малюнку використовуються числові композиції, виконані за допомогою різних елементів-символів, що впродовж історичного та культурного розвитку людства набули символічних значень.

Наприклад, розглянемо поштові вітальні листівки з числовими композиціями з приватної колекції видатного українського філокартиста Петра Васильовича Яковенка. Як ми бачимо, числа посідають основне місце серед усієї художньої композиції, але виконані вони за допомогою різних символів, з яких, власне, ці цифри складаються або мають відповідне обрамлення із символічних елементів, або ці символічні елементи доповнюють основну числову композицію. Здебільшого малюнки на листівках були виконані методом тиснення спеціальним блискучим матеріалом під золото. Ці листівки виглядали святково та приваблювали своїм дизайном людей, хоча, безумовно, присутні інші методики виконання.

Розглядаючи ілюстративну сторону першої вітальної новорічної листівки, вибраної нами з колекції Петра Яковенка (рис. 1) з позиції символізму, особливу увагу звертаємо на те, що основу художньої композиції – цифровий надпис «1907» – виконано у формі одного з найбільш універсальних символів духовної культури людства – дерева, яке за весь час свого становлення як символ набуло таких символічних ознак, як порівняння з центральною віссю світу, що з’єднує такі протилежні стихії, як земля та небо; порівняння з життєвим шляхом людини від її народження та до моменту досягнення нею духовної зрілості та мудрості; втілення так званого циклу фенікса, що об’єднує таїнства народження, життя, смерті та відродження з попелу (аналогічно у формі деревини виконана числова композиція на вітальній листівці на рис. 2) (Дерево).

Рис. 1. Новорічна вітальна листівка 1907 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 2. Новорічна вітальна листівка 1900 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

У сиву давнину дереву приписували зв'язок з надприродними явищами та різними божествами. Міфологічні оповідання більшості народів описують два таких основних дерева, як дерево життя та дерево пізнання добра й зла. У стародавньому світі кожен народ, кожне плем'я мали священне дерево, якому приписувалися різні ознаки духовності. Дерево наділялося містичною, тільки йому притаманною силою, а також, подібно до всього живого, теж мало душу. Свою велику мудрість та невичерпну життєву силу дерево через плоди та квіти могло передавати людям (Дерево).

Також ми бачимо, що на передньому плані перед числовою композицією зображено стрічку з написом англійською мовою «Щасливого Нового року», що є традиційним елементом новорічних вітальних листівок кінця XIX – початку XX століття.

Адресна сторона цієї вітальної листівки включає рамку для поштової марки, надпис, що зазначає місце написання адреси, та надпис, що зазначає виробника й тип листівки (рис. 3).

Рис. 3. Адресна сторона новорічної листівки 1907 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Незважаючи на те, що ця листівка видана у 1906 році (судячи з напису на ілюстративній стороні листівки), адресна сторона цієї поштової листівки оформлена всупереч вимогам поштового циркуляру 1904 року, яким вводилось нове оформлення адресної сторони: ліва частина відводилась для листа, а права – для адреси, марки та поштового штемпеля. Це насамперед пов'язане з тим, що зазначене нововведення країни-члени Всесвітнього Поштового союзу прийняли неодноразово. Своєрідне «двовладдя сторін» у світі продовжувалося до 1907 року, коли розділення зворотного боку було визнане повсюдно. Попереду була Великобританія (1902 рік), у 1904 році нововведення запровадили Росія та Франція, у 1905 році – Німеччина та Австрія, найпізніше – США (1907 рік) (Ларина, 2012: 219, Шумейко, Сулима, 2017: 400).

Також вздовж лівого боку адресної сторони листівки нанесений надпис, за допомогою якого ми можемо ідентифікувати виробника листівки. В нашому випадку це “The Rotograph Co.” – видавництво листівок, засноване в Сполучених Штатах Америки у Нью-Йорку німцями Людвігом Кнакштедтом з “Knackstedt & Nather” у партнерстві з Артуром Шварцом з “Neue Photographische Gesellschaft” (великого виробника бромистого фотопаперу). Друкарнею було випущено багато різноманітних карток та друкованих виробів, але найбільш відомі вони завдяки своїм візитним карткам із кольоровим глибоким гравіруванням. Також багато листівок було надруковано у стилі “Rotograph” без їх логотипу. Ці ранні картки могли бути приватними контрактами, укладеними з компанією, або замовленнями, розміщеними безпосередньо на їхніх принтерах у Німеччині. “Rotograph” випустив близько 60 000 листівок, надрукованих “Knackstedt & Nather” з Гамбурга, “Stengel” з Дрездена і, можливо, “Reinike & Rubin” з Магдебурга (R – Publishers).

Видавництво “Rotograph” випускало різні серії листівок, які різнилися між собою тематикою, способом виконання, матеріалами тощо. Кожній серії (підсерії) відповідала своя літера чи напис, що теж наносився на адресній стороні листівки вздовж лівого боку. Хоча “Rotograph” випускав картки великої кількості у чітко визначених наборах, позначених буквами, вони також виготовляли унікальні набори маленьких карток. Замість того, щоби присвоювати маленьким наборам нове позначення, вони часто отримували префікс узятих літер, який відповідав їх темі. Наша листівка належить до серії F, тобто включає ілюстровані листівки, карикатури тощо. Насамперед стиль F включає безліч технік та предметів, таких як підписи художника, сюди також входять види з друкованим дерев'яним каркасом (R – Publishers).

Наступними розглянемо вітальні листівки (рис. 4, 5).

Рис. 4. Новорічна вітальна листівка 1905 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Обидві листівки на ілюстративній стороні мають новорічні вітальні написи німецькою мовою та відповідні числові композиції, що відповідають року, що наступає. У нашому випадку це 1905 та 1908 роки. Проте вітальна листівка, зображена на рис. 5, на відміну від листівки, зображеної на рис. 4, додатково у нижньому лівому куті вздовж лівого боку має серійний номер: SER.262, завдяки якому листівку можна було замовити повторно. З огляду на те, що написи зроблені німецькою мовою, ймовірно за все, листівки були надруковані в Німеччині.

Судячи з ілюстративної сторони, листівки виконані в різні роки, проте мають дуже схожий дизайн: зображені на них числові композиції прикрашені та доповнюються ідентичними художніми елементами, такими як чотирилиста конюшина та незабудки (такими ж символічними елементами прикрашені й листівки) (рис. 6, 7, 8, 9).

Чотирилиста конюшина є поширеним символом, який зустрічається як на новорічних, так і на великодніх листівках. З давніх часів люди наділяли конюшину магичними властивостями. Вважали, що той, хто знайшов її, буде захищений вищими силами. Припускали, що кожен із чотирьох листків конюшини мав своє значення: перший лист – символ надії, другий символізує віру, третій – любов, а четвертий – величезну вдачу та багатство. Тлумачення символу чотирилисника у різних народів мав своє значення. Конюшину

зображали на дзеркалах як захист від злих сил Задзеркалля або як оберіг від нечистої сили. Також можна зустріти твердження, що конюшина уособлює достаток у домі та успіх на полюванні. У слов'ян він несе силу любові, краси, добра й молодості, відводить всілякі біди. Існує думка про те, що ця квітка притягує багатство та успіх. Чотирилисту конюшину нерідко плутають з трилисником, об'єднуючи їх в один символ (якщо добре придивитись, то на листівках, зображених на рис. 6, 8, поміж чотирилистої конюшини можна побачити декілька трилистих екземплярів). Це неправильне твердження, оскільки рідкісний чотирилистик – це символ удачі, і його складно відшукати. Трилиста конюшина – це символ Ірландії. Зв'язок між рослиною та Ірландією виник із легенди про святого Патрика, який переконав язичників прийняти Християнство за допомогою конюшини. Проповідуючи в Ірландії християнство, святий Патрик під час розповіді про Святу Трійцю, наочно продемонстрував поняття святої трійці, використавши трилисту конюшину (три пелюстки символізували три прояви бога, які з'єднувалися в одне ціле та були єдині в трьох утіленнях). Також конюшина символізувала любов, молодість, удачу в починаннях та матеріальний достаток (Значення символу «чотирилистик»). Магічними силами квітки є любов, захист, вірність, гроші, вигнання нечистої сили, успіх.

Рис. 5. Новорічна вітальна листівка 1908 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 6. Новорічна вітальна листівка 1905 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 7. Новорічна вітальна листівка 1905 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 8. Новорічна вітальна листівка 1903 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 9. Новорічна вітальна листівка 1900 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

З позиції символізму незабудка – це завжди символ любові, вірності, нагадування про тих, кого вже немає з нами поруч, але є в нашій пам'яті. Скромна квітка допомагає людині не забути про її коріння й витоки, про все, що по-справжньому цінне, але про що в повсякденних клопотах ми часто забуваємо (Квітка «любиме-не покинь»). Причому символіка незабудки у всіх народів однакова і незмінна багато століть. Важко

сказати, чому непомітна рослина з дрібними блакитними квіточками стала загальноприйнятим символом вічних цінностей. Є повір'я, що ці квіти небесного забарвлення розсіюють по землі ангели, щоб нагадати людям про вищу силу. Також кажуть, що незабудки, які виростають на кладовищі, вважаються зверненням померлих до живих з проханням не забувати їх, але, незважаючи на сумні легенди і повір'я, пов'язані з незабудкою, вона є символом не журби, а світлої пам'яті про минуле і надії на щасливе майбутнє (Язык цветов – незабудка).

Адресна сторона листівки (рис. 10) оформлена без урахування вимог поштового циркуляру 1904 року.

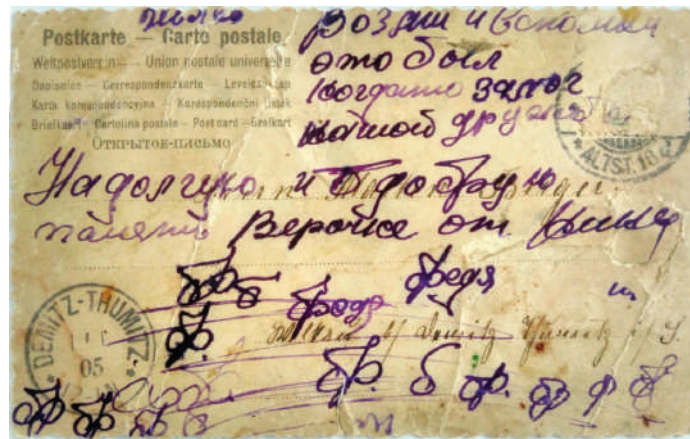

Рис. 10. Адресна сторона новорічної листівки 1905 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Це пов'язано з тим, що Німеччина та Австрія запровадили нововведення циркуляру у 1905 році. Проте адресна сторона листівки, зображеної на рис. 11, на відміну від адресної сторони листівки, зображеної на рис. 10, оформлена з дотриманням усіх нововведень, запроваджених циркуляром, та має вертикальну роздільну лінію. Обидві вітальні листівки на адресній стороні мають виконаний різними мовами напис «Відкритий лист» і, на жаль, не мають жодних позначок, які би вказували на виробника листівок.

Рис. 11. Адресна сторона новорічної листівки 1908 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Також хочеться звернути увагу на вітальну листівку, зображену на рис. 9, де на ілюстративній стороні, окрім описаних вище незабудок, що прикрашають оригінальну числову композицію, зображена конвалія як символ любові та ніжності у поєднанні з рідвяними дзвіночками.

Матеріал і методи досліджень. У статті разом із загальнонауковими методами (аналіз, порівняння, історико-хронологічний, історико-порівняльний) використовуються ще традиційні мистецтвознавчі методи, такі як історико-атрибутивний, історико-культурний. Ці методи слугують розкриттю еволюції та образної складової частини привітальної листівки. Завдяки цьому ми отримуємо додаткові знання про об'єкт та контекст дослідження (Важинський, 2016).

У результаті аналізу листівок було з'ясовано, що їх дизайн залежав від таких чинників, як технологія виготовлення листівки (естампи, фототипії, виготовлені безпосередньо друкарським способом), композиційної

побудови зображення ілюстративної сторони, способу оформлення адресного (зворотного) боків. Характерною ознакою оформлення адресного боку можна назвати наявність розділової смуги, виокремлення місця для марки, мови написів, способу оформлення видавничих знаків, призначення, а також кольорового забарвлення (рис. 12, 13, 14, 15, 16).

Рис. 12. Адресна сторона новорічної листівки 1905 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 13. Адресна сторона новорічної листівки 1905 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 14. Адресна сторона новорічної листівки 1903 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 15. Адресна сторона новорічної листівки 1900 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Рис. 16. Адресна сторона новорічної листівки 1900 року
(Листівки з приватної колекції колекціонера П.В. Яковенка)

Проблема полягає в тому, що з усіх листівок малодослідженою є історія становлення вітальної листівки, тобто актуальною є потреба дослідження саме вітальних листівок із приватних колекцій, проведення моніторингу наявності листівок на аукціонах. Потрібно докладніше розглянути художньо-образну складову частину, поліграфічно-технічну складову частину вітальної листівки, визначити естетичну й просвітницьку функції, докладніше вивчити художні особливості дизайну цих поштівок, що вивільнить достатньо потужний пласт важливої інформації, яку в майбутніх наукових працях зможуть використати студенти, аспіранти, музейні працівники та колекціонери. Таким чином, дослідження окресленої теми сприятиме значному розвитку мистецтва української графіки.

Висновки. Незважаючи на виникнення та сталий розвиток друкарської справи, найбільш масового характеру символічні зображення для поздоровлень і побажань набули саме з виникненням поштових вітальних листівок. Виходячи з цього, можемо сказати, що художники-оформлювачі листівок були одними з перших, хто застосував символіку у створенні вітальних малюнків.

Окремим видом новорічної вітальної листівки доречно визнати листівки, де автором-оформлювачем для основи малюнку використовуються числові композиції, створені за допомогою різних символічних елементів. Особливістю цих листівок є використання однотипних символів незалежно від країни походження листівки чи року виготовлення.

Список використаних джерел:

1. Важинський Т.І. Щербак. Методика та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2016. 260 с.
2. Иванов Е.В. Новый год и Рождество в открытках. Санкт-Петербург : Искусство, 2000. 334 с.
3. Ларина А.Н. Иллюстрированная открытка: вопросы атрибуции. *Вестник РГГУ*. 2012. № 6. С. 214–224.
4. Паур І.В. Поштове маркування документальних листівок на початку ХХ ст. (на прикладі поштівок із видом Кам'янець-Подільського). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26 : До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. С. 49.

5. Шумейко Н.В., Сулима О.М. Вітальні поштівки початку ХХ століття у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Частина І). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : збірник наукових статей. Вип. ХІІ. Полтава : Дивосвіт, 2017. С. 392–408.
6. Квітка «люби-мене-не покинь». URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/naprykinci-dnya/kvitka-lyuby-mene-ne-pokyn>.
7. Язык цветов – незабудка. URL: <https://rodich2007.livejournal.com/1956028.html>.
8. Значення символу «чотирилисник». URL: <https://tfa.org.ua/31469/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%83-%D1%87%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA>.
9. R – Publishers. URL: <https://www.metropostcard.com/publishersr2.html>.
10. Дерево. URL: <https://www.newacropol.ru/Alexandria/symbols/tree/>.

References:

1. Vazhynskiy, T.I. Shcherbak. (2016) *Metodyka ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen* [Methods and organization of scientific research]: Navch. posib. / S.E. Sumy. *SumDPU imeni A.S. Makarenka*, 260 p.
2. Ivanov E.V. (2000) *Novyi god i Rozhdestvo v otkrytkakh* [New Year and Christmas in postcard]. St. Peterburg. Iskustvo, 334 p.
3. Larina A.N. (2012) *Illjustrirovannaja otkrytka: voprosy atribucii* [Illustrated postcard: attribution issues]. *Vestnik RGGU: nauchnyj zhurnal*. Moskva. No. 6, pp. 214–224.
4. Paur I.V. (2016) *Poshtove markuvannia dokumentalnykh lystivok na pochatku KhKh st. (na prykladi poshtivok iz vydom Kamiansia-Podilskoho)* [Postal marking of documentary leaflets in the early twentieth century. (on the example of postcards with a view of Kamianets-Podilskiy)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*. Kamianets-Podilskiy: TOV “Drukarnia Ruta”. T. 26: Do 80-richchia vid dnia narodzhennia profesora Anatolii Kopylova, P. 49.
5. Shumeiko N.V., Sulyma O.M. (2017) *Vitalni poshtivky pochatku KhKh stolittia u zibranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu imeni Vasylia Krychevskoho (Chastyna I)* / N. Shumeiko, O. Sulyma. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok: zb. nauk. st.* Poltava : Dyvosvit, issue12, P. 400.
6. Kvitka “liuby-mene-ne pokyn” [Flower “love-me-do not leave”]. Retrieved from: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/naprykinci-dnya/kvitka-lyuby-mene-ne-pokyn> [in Ukrainian].
7. Yazyk tsvetov – nezabudka [The language of flowers is a forget-me-not]. Retrieved from: <https://rodich2007.livejournal.com/1956028.html> [in Russian].
8. Znachennia symbolu chotyrylysnyk [The value of the four-leaf clover symbol]. Retrieved from: <https://tfa.org.ua/31469/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%83-%D1%87%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA> [in Ukrainian].
9. R – Publishers. Retrieved from: <https://www.metropostcard.com/publishersr2.html> [in English].
10. Derevo [Tree]. Retrieved from: <https://www.newacropol.ru/Alexandria/symbols/tree/> [in Russian].